

CLĂDIRILE COMANDAMENTULUI DIN CASTRUL DE LEGIUNE TRAIANIC DE LA BERZOBIS

Alexandru Flutur*

Keywords: *Berzobis, legionary fortress, headquarters building, legio IIII Flavia Felix, roman military architecture.*
Cuvinte cheie: *Berzobis, castru de legiune, clădirea comandamentului, legio IIII Flavia Felix, arhitectură militară romană.*

Headquarters Buildings in the Trajanic Legionary Fortress at Berzobis (Abstract)

The fortress of *legio IIII Flavia Felix* at Berzobis (Berzovia, Caraș-Severin county) was most likely founded between the Dacian wars and functioned until the start of Hadrian's reign, when the legion left Dacia (see note 2). Archaeological excavations carried out in *principia* over 1998–2005 identified three construction periods: two in timber and one in stone. We may estimate that the first timber building included as follows: *basilica* 42.50 × 8.50 m – and *armamentaria* rooms (NW corner) – 3 × 4 m. In phase II, *basilica* measured appr. 46.30 × 8 m and the room excavated in *armamentaria*, 2.50 × 4 m. Traces of two rooms: 3.60 × 4 m, 2.70 × 4 m respectively were found on the cross-hall south side. The *basilica* front is suggested by holes of strong posts, about 40 cm thick, inserted at 1.30 m depth from the ancient humus. No wall prints (foundation ditches) were identified in-between these posts; most likely, there was a board wall, as in Inchtuthil case. It seems these phase I posts were preserved for the timber building II. At 60–100 cm distance from the posts line, a ca. 20 cm deep, 50–60 cm wide trench was identified, serving presumably as drainage.

The layout of the stone headquarters building overlay almost entirely the foundation trenches, the stone being removed in the XVIII century when the Habsburg administration displaced the old village to its current location. The following areas were distinguished: *aedes principiorum* + *aerarium* (10.30 × 10 m); rooms A = 6.15 × 10.30 m, B = 5.90 × 10.30 m, hall C = 2.15 × 10.30 m, D = 6.80 × 10.30 m (D1 = 6.80 × 4.25 m, D2 = 6.80 × 5.75 m). *Basilica* measures 51 × 14 m between the foundation trenches. Still, the building width, given by the rear range of rooms, is 63 m. An outer *porticus* probably existed, since a stone base bound with cement (70 × 90 cm) that might have belonged to a pilaster was found on its south side, in connection with a reduction of basilica sizes. Additionally, the measurements of the following sectors may be proposed: inner courtyard – 27 × 49 m –, *armamentaria* galleries – 5.30 m wide (the first room on the north side would be 5.30 × 4 m) – and the internal portico with depth of 4.60 m. The overall sizes of the stone HQ is presumed to be of 63 × 90 m.

The research of the legionary fortress at Berzobis provides a very clear image of the military architecture under Trajan. The headquarters buildings there are representative for the start of the 2nd century AD, however they are within the framework of implementing the layout of this building type (see Diaconescu 2008) in Principate fortresses.

Castrul legiunii *IIII Flavia Felix* de la Berzobis (loc. Berzovia¹, jud. Caraș-Severin) – v. Pl. I – a fost ridicat cel mai probabil între cele două războaie dacice și a funcționat până la începutul domniei lui Hadrian (118/119 p. Chr.), când legiunea pleacă din Dacia.²

Cercetările arheologice din ultimii ani s-au desfășurat în zona clădirii comandamentului.³

* Muzeul Banatului Timișoara, Piața Huniade nr. 1; e-mail: sanduflutur@yahoo.com.

¹ Acesta este numele actual al satului; înainte localitatea se numea Jidovin (în documentele habsburgice apare în forma Zsidovin).

² Protase 1967, 49–51. V. și Protase 1970. Subiectul a fost tratat recent la Nemeth 2005, 38, 81. Pentru istoricul cercetărilor v. și Medeleț-Flutur 2002; Flutur 2006.

³ Săpăturile au fost reluate în 1998 sub conducerea științifică a regretatului arheolog Florin Medeleț. V. Flutur 2000 și

După cele șapte campanii s-a conturat planul principalelor sectoare din *principia*: încăperile posterioare, *basilica* și *armamentaria*. Sub nivelele acestei faze de piatră au fost surprinse două faze de construcție a comandamentului de lemn (v. planul general – Pl. II). Publicarea recentă a rezultatelor săpăturilor arheologice din anii 1965–1968 în castru⁴ a contribuit la completarea planului

Flutur 2001. Informația arheologică a fost sintetizată în teza de doctorat: A. Flutur, *Principia în castrele romane de legiune (sec. I–III)*, Universitatea „Babeș-Bolyai” Cluj-Napoca, 2008 – coordonator prof. dr. D. Protase. Responsabil științific al șantierului până în anul 2003 a fost Florin Medeleț (Institut Român de Tracologie – Filiala Banat), iar în 2005 Ovidiu Bozu (Muzeul Banatului Montan din Reșița). Săpăturile au fost finanțate de către Muzeul Banatului Timișoara; în 2002 o parte din cheltuieli au fost suportate de muzeul reșițean.

⁴ Protase 2010.

comandamentului de piatră, devenind deductibilă lungimea acestuia.

Fazele de construcție în lemn

Structurile de lemn sunt indicate prin gropi de stâlpi și șanțuri de implantare a pereților. Gropile de stâlpi, care nu au legătură vizibilă cu șanțuri de pereți, se diferențiază cronologic, încadrându-se în cele două faze de construcție. S-a observat diferențierea clară între fazele de lemn pe latura din spate a basilicii, unde se observă urmele celor doi pereți (P1 și P2) care funcționează în perioade de timp diferite. Relația dintre cele două construcții de lemn este evidentă și în sectorul nordic din basilica și *armamentaria* de piatră, unde sub șanțul din fața basilicii II avem șanțul de fundație din *armamentaria* I. Se poate ca stâlpii fațadei basilicii din faza II să fi aparținut inițial fazei I; cert este că au fost desființați înaintea construcției de piatră. Aceasta nu schimbă teoria existenței a două faze de lemn deoarece avem *armamentaria* de lemn complet diferite, ale căror planuri se suprapun, precum și structuri de lemn din cele două perioade de construcție pe latura posterioară a basilicii. Dacă din faza I n-a apărut până acum un nivel de călcare distinct deasupra humusului, în clădirea fazei a II-a au fost surprinse mai multe lutuiești.

Primul strat de amenajare a curții – compus din nisip și pietriș fin – este tăiat de șanțul de fundație a basilicii de piatră și mărginește șanțul de implantare a peretelui de lemn. Acest strat reprezintă primul nivel de amenajare a curții din *principia* II de lemn. Dacă la începutul cercetărilor vorbeam despre evidența existenței unei clădiri de lemn a comandamentului, atribuindu-i o parte a structurilor de lemn ale căror urme fuseseră găsite în zona clădirii de piatră, în acest moment se pot da planuri parțiale pentru cele două comandamente de lemn.

În privința clădirii din **faza I** – Pl. III –, pe latura de nord s-au diferențiat clar *armamentaria* din faza I față de cele din faza II. Se pare că în *principia* I sala transversală era mai lată cu 50 cm decât cea a fazei II⁵. Lungimea primei basilici (care reprezenta în mod obișnuit și lățimea comandamentului) poate fi estimată la 42,50 m, nu cu mult diferită față de a doua (46,30 m). Deocamdată nu avem urme clare pentru șirul posterior de camere

⁵ Probabil în faza I nu avem pasaj lateral, cum se presupune pentru faza II între *basilica* și *armamentaria*. În caz că stâlpii care susțineau fațada basilicii din faza II nu au aparținut și fazei I, am avea basilica I sensibil mai îngustă (6,50–7 m) urmând ca urmele acelor stâlpi din fața ai basilicii să fie descoperite în cercetări ulterioare.

din *principia* I. Probabil că se apropia ca dimensiuni de cel din faza II; oricum, peretele din spate al basilicii din faza II l-a secondat pe cel din faza I la o distanță de 50 cm. Dacă lățimea tronsonului posterior este deductibilă (de obicei egală cu cea a restului clădirii), profunzimea încăperilor se poate doar presupune. Pentru *principia* I putem estima dimensiunile următoarelor spații: basilica – 42,50 × 8,50 m – și *armamentaria* din colțul nord-vestic – cu încăperi de 3 × 4 m. Presupunem că stâlpii care formau fațada basilicii în faza II au aparținut și fazei I; astfel lățimea basilicii I ar fi de aproximativ 8,50 m.

În cazul clădirii ulterioare, din **faza II**, avem ceva mai multe date – Pl. IV. *Basilica* II măsoară circa 46,30 × 8 m, iar încăperea săpată din *armamentaria* 2,50 × 4 m. În extremitatea de sud a sălii transversale au fost descoperite urmele a două încăperi; cea din colțul sud-vestic are 3,60 × 4 m, iar cealaltă 2,70 × 4 m. Logic, în capătul opus (cel de nord) al sălii trebuie să fi fost ridicată estrada unui *tribunalium*. Presupunem o intrare laterală în *principia* II pe latura de nord, între *basilica* și prima încăpere din *armamentaria* existând un spațiu de aproximativ 3,50 m care putea fi folosit ca pasaj. Fațada basilicii II era susținută de un șir de stâlpi puternici (cu grosimea de circa 40 cm) cu gropi de implantare foarte adânci (circa 1,30 m de la humus), fiind săpate două dintre aceste gropi. În dreptul acestora nu s-au găsit urme de perete, ceea ce ne face să credem că nu exista o fundație a peretelui din scânduri, care era susținut de pilaștri de lemn (cum se presupune și la Inchtuthil). La o distanță între aproximativ 60 cm și 1 m de șirul de stâlpi din fațada basilicii s-a găsit un șanț relativ paralel, adânc de circa 20 cm, cu lățimea de 50–60 cm, pe care inițial l-am interpretat ca urma peretelui basilicii II; aceasta și pentru că așa-zisele șanțuri de fundație din faza II sunt puțin adânci (nu depășesc de cele mai multe ori 20 cm adâncime) și au ca umplutură același material predominant – calcarul fărâmițat. Se pare totuși că linia fațadei basilicii II este dată de urmele stâlpilor, și nu de această amenajare care reprezintă mai degrabă un șanț de drenaj aflat în fața sălii transversale. În privința șirului posterior de camere, adâncimea acestora poate fi presupusă la 8 m, singurul element care putea să aparțină peretelui din spate al clădirii fiind un șir de stâlpi, din care s-au identificat doar doi. O încăpere posterioară din colțul sud-vestic ar putea fi identificată după o urmă puțin adâncă a unui posibil perete⁶, aflată la o distanță de aproximativ 2,20 m față de presu-

⁶ Urmele pereților din faza II sunt de obicei puțin adânci (în general între 10 și 20 cm, uneori mai puțin).

pusul perete exterior de pe latura de sud a comandamentului. Se pare că pereții exteriori ai rândului posterior de încăperi nu aveau șanț de implantare; ca urmare, planul acestora va fi dat de aliniamentul gropilor pentru stâlpii de susținere.

Faza de piatră

Planul clădirii de piatră – orientată est-vest, pe axa castrului – poate fi stabilit cu precădere pe baza șanțurilor de fundație, piatra din fundații fiind scoasă aproape în totalitate în epoca modernă. Deși s-au cercetat porțiuni mici din obiectiv, o reconstituire grafică este posibilă – Pl. V; dimensiunile totale ale clădirii sunt estimate la 63 × 90 m. În momentul construcției comandamentului de piatră, zidurile dubleză practic mai vechile structuri de lemn.

Pe șirul camerelor posterioare au fost identificate: *aedes principiorum*, camerele A, B, coridorul C și o ultimă încăpere D. Sub *aedes* funcționa un *aerarium*, subsolul fiind săpat la aproximativ 2,60 m față de humusul antic. Fundația zidului dintre *aedes* + *aerarium* și camera A a fost săpată la o adâncime de circa 2,90 m față de aceeași coordonată, având lățimea de 1,40–1,45 m. Fundația zidului de vest (din spate) a capelei stindardelor are lățimea de 1,20–1,25 m. Zidul dintre camera B și coridorul C păstrează o mică porțiune de elevație, din piatră mărunță și mortar, care n-a mai prezentat interes pentru căutătorii de piatră. Zidul dintre A și B era lat de 1,10–1,20 la temelie, aceasta fiind săpată la o adâncime de 1,40 m față de *humus*-ul antic. În groapa modernă de scoatere a acestui zid s-au găsit fragmente din blocuri de calcar fasonate și un asemenea bloc întreg (rectangular, are dimensiunile de 92 × 55 × 39 cm). Lățimea fundației zidului dintre coridorul C și camera D este de circa 1,25 m, pe când zidul perimetral de sud al comandamentului, care delimita încăperea D are fundația lată de 1,20 m. În *aerarium* au fost evidențiate clar două podele suprapuse, una de *cocciopesto* cu fragmente de cărămidă, cealaltă de lemn – indicată de urmele de lemn carbonizat. Subsolul a fost desființat la un moment dat, fiind umplut cu calcar sfărâmat. Se pare că încăperea centrală a mai fost folosită un timp; peste nivelul calcarului se adaugă un strat cu multe fragmente de țigle care reprezintă mai degrabă o amenajare decât o dărâmătură. În camera A s-a constatat existența unei podele de *cocciopesto*, similară cu cea din camera B, căreia i-a succedat o ultimă amenajare cu calcar. În camera B, podeaua de *cocciopesto* este precedată de un strat de arsură (posibil indiciu al unei podele de lemn). Coridorul C are două nivele de *opus signinum* și

unul de calcar zdrobit. Încăperea D a fost împărțită în două printr-un zid îngust construit din fragmente de țigle: în D1 podeaua este din *opus signinum*, iar în D2 podeaua constă într-o lutuire. Între șanțurile de fundație ale zidurilor, încăperile au aproximativ următoarele dimensiuni: A = 6,15 × 10,30 m, B = 5,90 × 10,30 m, coridorul C = 2,15 × 10,30 m, încăperea D = 6,80 × 10,30 m (D1 = 6,80 × 4,25 m, D2 = 6,80 × 5,75 m, iar perețele despărțitor are o grosime de 30 cm). *Aedes principiorum* va fi avut formă pătrată; avea aceeași profunzime cu a celorlalte camere – 10,30 m –, lățimea fiind estimată la circa 10 m.

Cercetarea în zona basilicii a dus, de asemenea, la aflarea dimensiunilor sălii transversale. Aceasta măsoară, între șanțurile de fundație, 51 × 14 m. Fundația zidului vestic (înspre încăperile posterioare) era lată de aproximativ 1,20 m, iar cea a fațadei sălii de 1,50 m. Aici, în zona centrală șanțul de fundație are o lățime impresionantă – circa 4 m; este posibil ca în acea porțiune îngustă (2,5 m) a secțiunii realizate să avem de-a face cu urmele substrucției unei intrări monumentale în *basilica*. Interesant este că lungimea basilicii (aproape 54 m, incluzând șanțurile de fundație) este mai mică decât cea a ansamblului posterior de camere cu aproape 5 m pe latura de sud, pe latura de nord existând foarte probabil o situație simetrică. Am avea astfel o lățime totală a comandamentului de piatră (măsurată pe șirul posterior de camere) de 63 m. Pe aliniamentul limitei de sud al acestui ansamblu posterior, la aproape 4 m de latura de sud a basilicii, a fost descoperită o bază de piatră legată cu mortar (cvasi-rectangulară, aproximativ 70 × 90 cm), care putea să facă parte dintr-un portic exterior al comandamentului. Spre deosebire de alte ziduri din *principia*, care au fost scoase în totalitate în epoca modernă, în prima încăpere din *armamentaria* au apărut porțiuni de fundație păstrate, din piatră de stâncă legată cu mortar. Pe lângă conturarea primei camere de pe latura de nord a așaziselor depozite de armament, a apărut șanțul de fundație, cu lățimea de 2 m, a porticului curții. Lățimea acestei fundații pare exagerată față de grosimea zidului nordic exterior al clădirii, de 1,05 m, sau față de alte ziduri. Probabil exista aici o structură adosată zidului porticului care nu poate fi reperată la nivelul fundației; situația este analogă cu șanțul de fundație cu lățimea de 4 m din partea centrală a fațadei basilicii. Se mai pot estima dimensiunile următoarelor spații: curtea – 27 × 49 m –, galeriile pentru *armamentaria* – cu lățimea de 5,30 m (prima încăpere pe latura de

nord ar avea $5,30 \times 4$ m) – și porticul interior, cu profunzimea de $4,60$ m⁷.

În curte s-au observat 6–7 straturi succesive de pietriș fin, situație care arată că periodic se realiza nivelarea curții. Primul strat (de nisip și pietriș fin) din curte aparține fazei a doua de lemn a clădirii comandamentului. În interiorul basilicii se disting două sau trei nivele de călcare principale. În apropierea zidului dinspre șirul posterior de încăperi apare o podea de *cocciopesto* în care erau inserate bucăți de țigle. În restul basilicii acest prim nivel de călcare este indicat de un strat din lut brun amestecat cu calcar. Abia stratul următor, o lutuală compactă cu grosimea de 10–15 cm, se întinde pe toată suprafața basilicii. Anumite porțiuni din această podea au fost afectate de foc; se poate să aibă legătură cu incendiile care au lăsat urme în mai multe zone ale castrului. Ultima amenajare este de proporții mai mari, fiind adus un strat foarte gros în care intră, pe lângă calcar, arsură și multe fragmente mici de țigle. Nivelul acesta arată limpede că, spre sfârșitul prezenței legiunii la Berzobis, au avut loc distrugerii și demolări majore. S-au găsit, de asemenea, fragmente din blocuri de calcar folosite în elevație, elemente de zăvor, scoabe, piroane și alte fragmente din piese de fier care făcuseră parte inițial din construcții de lemn.

În exteriorul clădirii au fost constatate două nivele de călcare: primul includea o rigolă din fragmente de țigle care înlesnea scurgerea apei de ploaie care venea de pe acoperiș, situată în apropierea zidurilor de sud și de vest ale clădirii; al doilea strat reprezintă o amenajare care umple rigola și nivelează terenul în exteriorul comandamentului. Această nivelare și realizarea ultimei podele din *basilica* pot fi puse în legătură cu transformări importante ce vor fi avut loc în ultima perioadă de existență a castrului. Aceste ultime straturi se compun în cea mai mare parte din materiale care provin din construcții mai vechi. Pe lângă calcarul omniprezent care este de obicei fărâmițat, fără ca să lipsească bucăți din blocuri fasonate, se găsesc multe fragmente de țigle, mortar, cuie, piroane, precum și urme de arsură. Toate acestea ne duc cu gândul la demolarea sau distrugerea unor clădiri din castru cu puțin timp înainte de abandonarea acestuia.

Inventarul arheologic este relativ sărac și provine aproape în totalitate din amenajările fazei de piatră sau din gropile moderne. Pe lângă

⁷ Deocamdată acestea sunt datele disponibile în urma cercetărilor modeste de până acum. Sperăm că în viitor se vor întreprinde săpături arheologice de anvergură de către echipe largi de specialiști, care vor realiza și planuri minuțioase ale clădirilor din castru.

fragmente de ceramică uzuală, cuie și un bogat material tegular (fragmente de țigle de acoperiș cu ștampila LEG IIII FF), s-au găsit trei monede (doi ași din timpul lui Traian și unul de la Nero). Din groapa de implantare a unui stâlp din prima fază de lemn, aflat în partea din față a basilicii, provine o tăbliță de blestem (*tabella defixionum*), cu câteva caractere în greacă, care se află în studiu. Cele 112 fragmente de tegule ștampilate au fost împărțite pe trei tipuri, fiecare tip indicând folosirea unui *signaculum* diferit⁸.

Prin conturarea planului clădirii comandamentului, am aflat că în *principia* se intra dinspre est, capela stindardelor aflându-se în extremitatea de vest. Prin urmare, castrul era orientat cu *porta praetoria* pe latura de est, și nu pe cea de vest cum s-a susținut până acum⁹. Dealtfel, H. von Petrikovits, pledând pentru o abordare mai critică a informațiilor lui Pseudo-Hyginus, arată că situația arheologică ne indică trei posibilități de orientare pentru castrul de legiune: cu *porta praetoria* spre dușman, spre un râu sau în funcție de configurația terenului.¹⁰

Clădirea comandamentului de la Berzobis – observații și interpretări

Pentru castrul de legiune de la Berzobis, demersul științific privind *principia* implică analiza a trei faze de construcție, situație aparent paradoxală pentru că funcționarea sitului legionar nu depășește ca durată 20 de ani. Cele două comandamente de lemn și un al treilea de piatră reprezintă clădiri distincte, deși cu planuri relativ asemănătoare și ridicate pe același amplasament. Dealtfel, și prin analogie cu alte castru sau orașe (v. Colonia Dacia Sarmizegetusa), este firesc ca *locus gromae* să fi rămas tot timpul același, situație care poate fi confirmată de viitoarele cercetări arheologice. Ipotețic, cele trei perioade de construcție pot fi încadrate cronologic după cum urmează: 1. prima fază ar corespunde anilor 102–106 p.Ch.¹¹; 2. a

⁸ Flutur 2003.

⁹ Protase 1967, 50. Această afirmație a fost reluată și de alți autori – de ex. Piso 2000, 210.

¹⁰ Petrikovits 1975, 127–128; v. și Diaconescu 1984, 145–146, cu privire specială la orientarea castrului auxiliar de la Gilău și Buciumi. Se poate observa că în cazul unei însemnate părți a castrului de legiune *porta praetoria* da înspre râul în apropierea căruia era amplasată fortificația. Menționăm doar câteva exemple: Caerleon, Chester, Wroxeter, Inchtuthil, Mirebeau sur Beze. În plus, pe Rin și pe Dunăre, fiecare castru își avea *porta praetoria* înspre fluviu, deci spre *barbaricum*, dar în aceeași măsură spre importanta cale fluvială.

¹¹ Ridicarea la Berzobis a unui castru de marș în 101 p. Chr., la începutul războiului, în timpul înaintării armatei romane de la Dunăre spre Porțile de Fier ale Transilvaniei, nu poate fi

doua clădire de lemn – după terminarea războiului dacic în 106 p. Chr.; 3. clădirea de piatră se ridică după câțiva ani de funcționare a celui de-al doilea comandament de lemn și este abandonată o dată cu plecarea legiunii (la 118/119 p. Chr.).

Deși cercetarea arheologică în *principia* de la Berzobis se află încă sub semnul începutului, fiind săpată doar o mică parte din obiectiv, planurile celor trei clădiri au prins contur și pot fi reconstituite într-o anumită măsură. În primul rând, clădirile de lemn sunt cu atât mai importante cu cât se cunosc puține planuri de comandamente legionare de lemn: în câteva castrae augusteice, apoi în unele castrae din Britannia. În unele fortificații de legiune, care au fost reconstruite în piatră, urme de *principia* de lemn au fost doar minimal identificate ca atare sau numai presupuse (vezi în Britannia, apoi la Novae etc.). Altfel stau lucrurile în cazul numeroaselor castrae auxiliare cercetate, fiind cunoscute în cadrul acestora multe planuri de *principia* de lemn. Cercetătorii sunt de acord că clădirile auxiliare derivă din planul comandamentului legionar, deși suferă unele simplificări sau modificări față de așa-zisul model standard. Pentru arhitectura legionară în lemn există rezolvări tipice în zona clădirilor centrale, aproximativ aceleași pe toată perioada Principatului, de exemplu în privința tehnicii de construcție sau a dimensiunilor edificiilor. Aceste construcții de lemn, relativ mici, prefigurează construcțiile de mai târziu din piatră, mai mari. Planul, în esență, nu suferă modificări din timpul lui Augustus, cu excepția spațiului central din șirul posterior de camere care a fost transformat din culoar, prin care se comunica cu altă clădire (*praetorium*), în *aedes* în care erau păstrate *signa*.

Vor fi interesante comparațiile construcțiilor de lemn de la Berzobia (de ex. basilica II = 46,30 × 8 m) cu celelalte *principia* legionare de lemn cunoscute. Observăm că la Haltern lățimea clădirii este de 47 m (dimensiuni totale: 47 × 54 m), la Marktbreit 51 m (x 60 m), iar la Exeter 45 m. La Inchtuthil basilica măsoară 42,7 × 9,1 m, iar ansamblul încăperilor posterioare 42,7 × 8,5 m. Paralelisme se pot face și cu comandamentele de la Longthorpe și Lincoln, dar și cu forul de lemn de la Waldgirmes (cu sala transversală de 45 × 12 m),

pusă sub semnul întrebării o dată ce avem mărturia lui Traian – „inde Berzobim, deinde Aizi processimus” (Priscianus, VI, 13, 205). Urme ale acelei fortificații n-au fost însă identificate pe teren. Acest castru ar putea avea dimensiuni cu mult peste cele 20 de hectare destinate mai târziu soldaților din *III Flavia Felix*. Dar chiar dacă admitem că fortificația legiunii ar suprapune un castru de marș, prima clădire de lemn a comandamentului va fi fost ridicată după sfârșitul campaniei militare din 101–102 p. Chr.

sau cu cel din Colonia Dacica Sarmizegetusa, care are basilica de 41,40 × 10,50 m. Lățimea basilicii este condiționată într-o anumită măsură de limitele tehnice. Grinzile transversale nu puteau fi cu mult mai lungi de 9 m.

Interesantă pentru amândouă clădirile de lemn de la Berzobis este prezența galeriilor cu încăperi laterale curții (*armamentaria*), situație inexistentă la comandamentele augusteice, dar care nu apare în mod clar nici la Inchtuthil, Lincoln sau Longthorpe. Tot ca particularitate pentru construcțiile de lemn sunt cele două încăperi din capătul sudic al basilicii din faza II. Observăm, așadar, ca tendință generală o mai mare apropiere a planului clădirii de lemn față de un plan standard al clădirii de piatră. În forul de lemn de la Sarmizegetusa¹², contemporan cu comandamentele de lemn de la Berzobis, se constată prezența galeriilor de camere laterale curții, precum și *tribunalia* în basilica. Cele două situri reprezintă poate cazurile cele mai bune pentru studiul arhitecturii acestui tip de clădire – forul-bloc sau comandamentul militar – din vremea lui Traian¹³.

În privința clădirii de piatră de la Berzobis, observăm că dimensiunile sale (63 × 90 m) se încadrează în tabloul general al suprafețelor comandamentelor de legiune din imperiu¹⁴, intrând totuși în categoria clădirilor relativ mici; se apropie de Nijmegen, Caerleon și Carnuntum, iar la polul opus se află Potaissa, cu suprafața cea mai mare pentru o singură legiune. Șirul posterior de camere are o lățime de 10,30, la fel ca la el-Lejjun și apropiat de Mirebeau sur Beze (10 m), Novae (9,30 m) sau chiar Potaissa (11,80 m). Basilica (51 × 14 m, în interior) pare să fie una dintre cele mai mici, dar se apropie ca mărime de cea de la el-Lejjun (52,50 m în exterior × 11,50 m). Sala transversală nu se întinde însă pe întreaga lățime a clădirii, de 63 m (dată de șirul posterior de încăperi), ci lasă loc porticului exterior, presupus pe amândouă părțile laterale ale clădirii. Într-adevăr, această micșorare a basilicii în favoarea porticului pare să fie o particularitate. O situație relativ asemănătoare întâlnim

¹² Cf. Étienne *et alii* 2003.

¹³ Cercetătorii vorbesc despre *forum legionis*, despre *principia* de tip *forum* și despre *forum* de tip *principia*. Avem de-a face cu un tip de clădire al cărei plan a fost aplicat atât în orașe, cât și în castrae – Diaconescu 2008.

¹⁴ Avem date pentru următoarele comandamente legionare de piatră: Nijmegen = 65 × 87 m; Vetera = 95 × 120 m; Novaesium = 85 × 90 m; Bonna = 75 × 115 m; Mirebeau sur Beze = 85,40 × 85,60; Caerleon = 66,2 × 93,5 m; Chester = 74 × 100 m; Lauriacum = 70 × 80 m; Carnuntum = 60 × 90 m; Aquincum = 70 × 110 m; Novae = 59 × 103,5 m; Potaissa = 72 × 124,60 m; Lambaesis = 90 × 98 m; Palmyra = 75,87 × 75,81; el-Lejjun = 52,50 × 63 m.

la comandamentul de lemn de la Inchtuthil, dar aici șirurile de stâlpi ai porticelor vin în prelungirea laturilor scurte ale basilicii. De asemenea, o reducere a lățimii clădirii, începând din dreptul curții, mai avem la Aquincum, la el-Lejjun, precum și la Dura Europos.

Cele trei comandamente de la Berzobis apar într-o perioadă de timp când arhitectura militară era deja cristalizată, constituind exemple valoroase pentru ceea ce însemnau *principia* de legiune în vremea lui Traian¹⁵.

Trăsături generale ale comandamentelor de legiune în timpul Principatului, după epoca lui Augustus

Fiecare castru legionar sau auxiliar avea un *forum*, această denumire fiind folosită de către Titus Livius, Pompeius Festus sau de Polybios și Flavius Josephus (aceștia din urmă cu termenul grecesc *αγορά*). În castrul permanent, clădirea centrală – *principia* – înconjura spațiul forului (*Forumsplatz*), fiind așezată la întâlnirea străzilor principale, *via praetoria* și *via principalis*. Legătura arhitecturală dintre „Lagerforum” (*principia*) și *fora* orașelor este de netăgăduit¹⁶.

Clădirea comandamentului constituia centrul administrativ și religios al castrului. Planul ei conținea patru obiective principale față de care se raportau și restul elementelor din complexul arhitectural; cele patru părți esențiale sunt: *locus gromae*, curtea, *basilica* și *aedes principiorum*. Locul gromei era important pentru trasarea celor două axe sacre ale castrului, pentru ordonarea (= cosmizarea) spațiului respectiv. Această semnificație deosebită va fi tot mai vizibilă începând cu secolul al II-lea p. Chr., când deasupra gromei se construiesc edificii monumentale care asigurau intrarea în *principia* (de ex. Lambaesis, Lauriacum, Aquincum etc.).

În curte se intra printr-o poartă monumentală, care trebuie să fi format împreună cu *locus gromae* o unitate arhitectonică. Curtea era încadrată de obicei de portice pe trei sau pe toate cele patru laturi. Din porticele laterale erau accesibile încăperile numite în general *armamentaria* – depozitele de armament și echipament; cei mai mulți autori admit că nu toate camerele laterale aveau această destinație, unele fiind utilizate ca *officia* sau *scholae*.

¹⁵ Planul clădirii comandamentului este canonic. Se presupune existența în mediul arhitecților militari a manualelor de planuri, care s-ar fi păstrat din timpul lui Augustus. Probabil că fiecare arhitect militar, mai ales într-un castru de legiune, își permitea doar abateri minore de la planul standard. V. Evans 1994.

¹⁶ Petrikovits 1975, 68.

În continuarea axei longitudinale a curții se ridica *basilica*, cel mai impunător edificiu din clădirea comandamentului. Pentru a ajunge în sala transversală se urcau, în cele mai multe cazuri, câteva trepte; de la intrarea în *principia* până la intrarea în *aedes* se realiza de obicei o înălțare graduală a nivelului de călcare. Deseori, era necesară împărțirea în două sau trei nave a spațiului vast al basilicii prin șiruri de pilaștri sau coloane care susțineau acoperișul.

Convingerea unanimă este că *aedes principiorum*¹⁷ reprezintă cea mai importantă încăpere din *principia*, implicit din castru, pentru că aici se păstrau însemnele legiunii: acvila, numeroase *signa*, *vexilla*, precum și imaginile împăratului și ale zeilor. Capela era, în adevăratul înțeles al cuvântului, un *locus sacer*.¹⁸ Fațada *Lagerheiligtum*-ului ieșea în evidență față de încăperile alăturate. Ușile sale impunătoare erau împodobite ca la marile temple și erau prevăzute cu inscripții. În Caerleon, la intrarea în capela stindardelor se ridicase un fel de pronaos. În fața sanctuarului, mai degrabă în basilica, erau aduse jertfe și înălțate rugăciuni, care se adresau stăpânilor cerești și pământești ai statului și ai armatei. În *principia* de lemn de la Inchtuthil, în fața capelei, stâlpii basilicii și ai porticului curții erau în așa fel distanțați pentru a se putea vedea sanctuarul tocmai de la intrarea în comandament. Pe această axă s-a găsit, sub amenajarea de pietriș a curții, o groapă (probabil rituală); umplutura gropii era compusă din cărbune de stejar și mesteacăn, la care se adăugau bucăți mărunte de oase arse¹⁹.

O caracteristică principală a clădirii comandamentului de legiune o reprezintă monumentalitatea²⁰. Păstrându-se proporțiile, principiile acestei arhitecturi monumentale au fost aplicate deseori și la edificiul central din castele auxiliare. Modelul arhitectural al castrului auxiliar îl constituia fortificația legionară. Putem presupune implicarea constantă a arhitecților din legiuni în proiectarea și construcția castrelor mai mici. Dealtfel, unități de legionari participau masiv la ridicarea numeroaselor fortificații auxiliare. În ceea ce privește comandamentele proprii, legiunile nu se abăteau niciodată de la anumite standarde de monumentalitate, remarcabile la construcțiile de piatră. Fațada dispunea în

¹⁷ În privința terminologiei părților componente ale comandamentelor, rămâne actual demersul lui Al. Diaconescu din 1986, care a adoptat atunci soluțiile cele mai potrivite (Diaconescu 1986). Spre exemplu, în studii se folosește tot mai mult termenul *aedes principiorum* (v. și Redd 2004), deși pe alocuri mai sunt uzitați termeni improprii ca *sacellum* și *cella*.

¹⁸ Petrikovits 1975, 75–76.

¹⁹ Pitts – St. Joseph 1985, 59.

²⁰ Driessen 2005.

unele cazuri de un portic pe *via principalis* (e. g. Nijmegen, Novae, Lambaesis). Poarta monumentală putea fi încadrată de monumente: statui (ecvestre) la Nijmegen; la Lambaesis, lângă edificiul gromei a fost ridicat un *nymphaeum*. Statui vor fi fost amplasate și în interiorul porții. Amplasată peste intersecția dintre *via praetoria* și *via principalis*, *groma* (știm din inscripția de la Lambaesis²¹ că *groma* desemna și construcția ridicată deasupra locului gromei) este cu atât mai interesantă cu cât reprezintă un fel de hibrid arhitectural, dezvoltat *ad hoc*, în care se regăsesc elemente tipice pentru *tetrapyla*, edificii *quadrifrons* sau pentru arcele de triumf. Faptul că au fost ridicate *gromae* în câteva castru de legiune (Lambaesis, Lauriacum, Aquincum, el-Lejjun²²) și în unele auxiliare (Dura Europos, Rapidum) arată că avem de-a face cu un concept arhitectural bine cristalizat. Aproape la fel de impozante vor fi fost intrările „clasice” în clădirea comandamentului, care se armonizau mai discret cu fațada la *via principalis*. De exemplu, la Potaissa poarta prezenta trei deschideri cu arce, iar înălțimea zidului porții a fost estimată la 10–12 m²³.

În unele cazuri avem nu doar portic la fațada clădirii, ci chiar portice laterale, așa cum apar la Lambaesis, Inchtuthil, posibil și la *principia* de piatră de la Berzobis. Porticul interior era dispus de obicei pe trei laturi ale curții (mai rar – și mai ales la construcțiile de lemn – pe a patra latură, anume în fața basilicii). La Potaissa, înălțimea la streșină a acestuia era de aproximativ 3,60 m, coloanele aparținând ordinului toscan. Din portic erau accesibile încăperile de pe cele trei laturi, numite generic *armamentaria*; uneori, urme de scări indică aici existența unui etaj. Pe lângă depozitele de armament și echipament, în jurul curții funcționau foarte probabil *scholae*, *officia* și *tabernae*. În urma găsirii de altare dedicate lui *genius armamentarii* la Novae și la Potaissa, se apreciază că *custodes armorum* păstrau o parte din armele soldaților în *armamentaria*.

După modelul forurilor urbane, obiectivul cel mai grandios era *basilica*, probabil construcția cea mai înaltă din castru, care domina spațiul dintre *porta praetoria* și *principia*. Admitem ca regulă generală pentru comandamentele de legiune existența invariabilă a unei săli transversale acoperite, aceasta nefiind înlocuită cu o a doua curte (cum

²¹ CIL VIII 2571.

²² La el-Lejjun, deși castrul a fost construit pe la anul 300 și cuprinde o suprafață de 4,6 ha – situație obișnuită pentru fortificațiile de legiune de sec. IV –, clădirea comandamentului are un plan conservator, caracteristic castru de legiune ale Principatului. Cf. Parker 1987 și Haeckl 1987.

²³ Bărbulescu 1987, 130–131.

presupunerea R. Fellmann)²⁴. În basilica se putea intra din porticele laterale curții. Apoi, din exteriorul clădirii existau intrări la amândouă extremitățile sălii sau la cel puțin una. Tot din exterior se putea intra pe latura posterioară de camere, unde existau de obicei câte două coridoare simetrice care comunicau cu basilica (se pare că uneori rămânea funcțional doar unul). Însă accesul principal în marea sală se făcea din curte prin portaluri somptuoase, adesea cu câte trei deschideri (v. Palmyra²⁵). La Berzobis apare ca trăsătură distinctă construcția unei basilici de piatră mai mici, care nu se întindea pe întreaga lățime a clădirii, pentru a face loc unui portic exterior.

În strânsă relație cu basilica, se afla capela stindardelor, amplasată în centrul șirului posterior de camere, pe axa clădirii. Nivelul de călcare în *aedes* era în mod obișnuit mai ridicat decât în basilica și chiar față de încăperile laterale, deseori fiind nevoie de câteva trepte pentru a se urca din marea sală în încăperea sacră. Din puținele cazuri în care s-au păstrat urme din amenajarea interioară putem să deducem că existau podiumuri, atât în fundal, cât și pe laterale (păstrate la el-Lejjun, precum și în *praesidia* egiptene sau la Chemtou). Celor din piatră putea să le fi corespuns, în alte părți, structuri de lemn; rolul lor, de susținere a stindardelor sau a imaginilor sacre putea fi luat, la modul minimal, de un mobilier de lemn adecvat. În straturile de amenajare a podeliilor de la el-Lejjun apar urmele a trei stâlpi de lemn, indiciu al unei structuri care funcționa probabil ca suport pentru *signa*. Deseori, pe latura din spate a capelei era construită o absidă – uneori încadrată în planul rectangular al camerei, ca la Potaissa; alteori în exteriorul aliniamentului zidului posterior al clădirii comandamentului, ca la Vindonissa, Aquincum, Lambaesis sau Palmyra. Acestei abside

²⁴ Fellmann 1958, 137–140. Singura excepție părea să fie la Lauriacum, dar cazul acestei clădiri cercetate arheologic la începutul secolului XX nu este edificator pentru ipoteza prezenței celei de-a doua curți. Surprinzător, pe planul comandamentului nu apare nici o urmă de bază de stâlp, de coloană sau de monument; apoi nu există nici o compartimentare în galeriile laterale sau în spațiul destinat basilicii, ci doar pe șirul posterior de camere. Și pentru Lambaesis se credea în existența celei de-a doua curți, dar urma stilobatului unui al doilea șir de coloane în basilica este prea evidentă pentru a se menține vechea teorie (cf. Pitts-St. Joseph 1985, 88).

²⁵ Gawlikowski 1984. Comandamentul de la Palmyra a fost construit în timpul lui Dioclețian, la începutul secolului IV, însă planul este tipic pentru *principia* din timpul Principatului. Dealtfel, este clădirea de comandament cea mai bine conservată din imperiu, ceea ce a permis reconstituirea bine documentate ale elevației.

ii sunt analoge ieșindurile rectangulare, întâlnite la Noviomagus, Bonna sau Novae. Nelipsite vor fi fost nișele din zidul de fundal (mai ales atunci când lipsește absida), așa cum vedem la el-Lejjun, dar și în micile capele din *praesidia* egiptene. Modelul arhitectural al nișei era folosit la edificiile de cult și era prezent, în mod firesc, și în încăperea stindardelor. Fără abside sau ieșinduri, capetele aveau de cele mai multe ori formă pătrată sau aproape pătrată, fiind de obicei cele mai mari încăperi de pe latura posterioară (Potaissa: 11,80 × 11,60 cm, Berzobis: 10,30 × 10 m, Mirebeau sur Beze: 10 × 10 m, el-Lejjun: 10,30 × 9,20 m, Inchtuthil: 8,5 × 8,5 m). Casa de bani a trupei se găsea în *aerarium*, localizat în mod obișnuit în subsolul capelei; când lipsește spațiul subteran, se presupune că funcționa în spații conexe capelei (de ex. la Novae) sau în amenajări speciale din interiorul încăperii, ale căror urme nu s-au păstrat sau nu sunt prea clare.

În privința celorlalte camere de pe șirul posterior (de-o parte și de alta a capelei), putem vorbi de *tabularia*, *scholae* sau *officia*. În *principia* de la Lambaesis sunt atestate epigrafic *tabularium legionis*, *tabularium principis*, iar în castru s-a mai găsit o inscripție în care apare *tabularium rationis castrensis*²⁶. La Dura Europos, un spațiu din colțul clădirii, compartimentat în trei camere mai mici, va fi fost tot un *tabularium*, deoarece o inscripție pictată a fost pusă aici de un *librarius* și patru *adiutores*²⁷. Nu este clar dacă noțiunea de *principia* din antichitate desemna întreaga clădire a comandamentului sau dacă prin aceasta era înțeles corpul administrativ aflat de o parte și de alta a camerei stindardelor. M. Reuter este de părere că *principia* ar trebui identificate cu birourile care erau folosite de ofițerii din administrație (*principales*)²⁸.

Referitor la arhitectura de cea mai bună calitate din Lambaesis, F. Rakob folosește termenul de „urbanistică militară”²⁹, care poate fi extins și în privința stării de lucruri din celelalte castru de legiune. Deși existau anumite diferențe calitative (estetice etc.) între planuri, în transpunerea lor, precum și la arhitectonică, toate comandamentele legionare se înscriu în cadrul arhitecturii romane de cel mai înalt nivel practicate la scara imperiului.

Decorarea cu monumente (germ. *Innenausstattung*) reprezintă o caracteristică importantă a clădirilor de comandament din piatră, analogă cu

situația din *fora* urbane³⁰. Vor fi existat statui sau altare și în castru augusteice, posibil indiciu fiind statuia lui Augustus din forul civil de la Waldgirmes³¹. Totuși, până la sfârșitul secolului II monumentele din castru sunt relativ rare, pentru ca o dată cu dinastia Severilor să se producă schimbări majore, legate și de generalizarea cultului imperial în mediul militar. În altă ordine de idei, onorurile excepționale de care s-a bucurat Caracalla, suita de statui pentru el și mama sa ridicate în castru Daciei pe la 213, se datorau dublării soldei și altor acțiuni ce țin de *liberalitas* și *indulgentia Augusti*³².

Se spune că clădirea comandamentului de la Inchtuthil este cea mai mică dintre toate castru de legiune³³. Dimensiunile reduse se explică cel mai bine prin caracterul provizoriu al clădirii. Acest comandament urma să fie înlocuit de o construcție mai mare, din piatră, suprafața nivelată din centrul castrului oferind un spațiu suficient (obiectivul prevăzut ar fi avut următoarele dimensiuni: o latură de la 60 la 70 m, cealaltă – de la 80 la 90 m)³⁴. Se pare că la sfârșitul secolului I p. Chr. a devenit o obișnuință ca fortificațiile de lemn și pământ, la scurt timp de la ridicarea lor, să fie refăcute în piatră.

De pe la jumătatea primului secol valurile de pământ ale castru din Germania încep să fie înlocuite cu ziduri de piatră și se trece la reconstrucția în piatră și a clădirilor interne. Această transformare se desfășura gradual: întâi erau refăcute *principia*, apoi *horrea*, *praetorium* și alte clădiri centrale, barăcile rămânând la urmă³⁵. După revolta lui Civilis, pe la 70–71 p. Chr. castru afectate (în primul rând Mainz, Strasbourg și Bonn) aveau să fie reconstruite în piatră³⁶. În Britannia, castru de lemn și pământ de la York, Caerleon și Chester au fost refăcute în piatră în timpul

³⁰ Al. Diaconescu arată: „în lumea greco-romană se făcea o clară distincție între materialele folosite pentru o statuie. Chiar dacă nu a existat nici o regulă imuabilă, statuile onorifice erau de regulă de bronz, iar cele votive sau legate într-un fel de lumea divină erau cu precădere de marmură. Apoi portretele, statuile și statuetele de argint și aur erau rezervate zeilor și casei imperiale. Întregul material arheologic disponibil astăzi trebuie privit și reinterpretat prin prisma acestor observații.” – Diaconescu 2005, 385.

³¹ Schnurbein 2003.

³² Diaconescu 2005, 391.

³³ Această afirmație se cuvine a fi nuanțată. Clădirea de la Inchtuthil ar trebui comparată în primul rând cu clădiri similare de lemn. Observăm astfel că se înscrie în niște cadre obișnuite pentru arhitectura în lemn (e. g. clădirile de la Berzobis, dar și forul de lemn din Sarmizegetusa).

³⁴ Pitts – St. Joseph 1985, 86.

³⁵ Johnson 1987, 115.

³⁶ Lander 1984, 22.

²⁶ Rakob – Storz 1974; Le Bohec 1989.

²⁷ Fellmann 1958, 134–135; Gregory 1997, 160.

²⁸ Reuter 1995, 41–43. Așadar, termenul cel mai corect este de clădire a comandamentului, deși în articolul de față, din inerție, am folosit și noțiunea de mult timp uzuală de *principia*.

²⁹ Rakob 2001, 36 sqq.

domniei lui Traian³⁷. Dacă adăugăm construcția castrelor de piatră din alte provincii ale imperiului (în primul rând din provinciile dunărene), putem spune că în timpul lui Traian asistăm la un moment de dezvoltare maximă a arhitecturii militare. Pentru *principia*, așa cum se poate observa, cristalizarea tipului de clădire a fost pregătită încă din vremea lui Augustus în bazele militare din zona Rinului. Acolo apar elementele principale ale planului comandamentului, arhitectii militari inspirându-se din arhitectura urbană a epocii. Cu toate acestea, au mai fost necesare câteva decenii pentru a apărea *principia* care se apropie cel mai mult de planul „clasic”; comandamentul de la Vetera I, deși pentru două legiuni, este dat ca primul exemplu de plan desăvârșit al acestei clădiri³⁸.

O împărțire a clădirilor în comandamente de lemn și de piatră poate fi de folos studiului. Atât arhitectura în lemn, cât și cea în piatră prezintă trăsături specifice, date în mare măsură de materialul utilizat. Se pare că la *principia* de lemn primează funcționalitatea, în timp ce pentru cele de piatră monumentalitatea clădirii era foarte importantă, fără să fie însă neglijate aspectele funcționale. În a doua jumătate a secolului I devenise deja obișnuință ca *principia* de lemn, construite rapid la înființarea castrului, să fie înlocuite cu clădiri de piatră. Nu știm cât de temporare vor fi fost privite construcțiile centrale din castele augusteice, însă acum, către sfârșitul secolului I, edificiile de lemn sunt considerate provizorii. Cel mai bun exemplu vine de la Inchtuthil, unde a fost proiectat de la început un *scamnum* pentru clădirea de piatră a comandamentului. Deși semnele provizoratului sunt mai greu de detectat arheologic, acest caracter provizoriu al edificiului se va fi răsfrânt asupra mărimii clădirii și asupra organizării spațiale din interior (e.g. numărul mai mic de camere etc.). La Berzobis există șansa raportării planurilor construcțiilor de lemn la cel al comandamentului de piatră, probabil toate trei constituind realizarea aceluiași arhitect.

BIBLIOGRAFIE

- Bărbulescu 1987
M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica și castrul de la Potaissa*, Cluj-Napoca (1987).
- Bărbulescu 1990
M. Bărbulescu, Les Principia du camp legionnaire de Potaissa, *Akten des 14. internationalen Limeskongresses 1986 in Carnuntum*, Wien (1990), 821–831.

³⁷ *Ibidem*, 32.

³⁸ Petrikovits 1975, 68; Johnson 1987, 150.

- Bărbulescu 1997
M. Bărbulescu, *Das Legionslager von Potaissa (Turda) / Castrul legionar de la Potaissa (Turda)*, Zalău (1997).

- Le Bohec 1989
Y. Le Bohec, *La Troisième Légion Auguste*, Paris (1989).

- Boon 1962
G.C. Boon, *Isca: the Roman Legionary Fortress at Caerleon, Mon.*, Cardiff (1962).

- Brewer 2000
R. Brewer (ed.), *Roman Fortresses and their Legions*, London–Cardiff (2000).

- Brunsting 1977
H. Brunsting, Das Legionslager in Nijmegen. Ausgrabungen bis 1967, *Studien zu den Militärgrenzen Roms II. Vorträge des 10. Internationalen Limeskongresses in der Germania Inferior*, Köln – Bonn (1977), 115–120.

- Diaconescu 1984
Al. Diaconescu, Propuneri pentru reconstituirea unor elemente de fortificație ale castrului de la Gilău, *ActaMN XXI* (1984), 145–167.

- Diaconescu 1986
Al. Diaconescu, Notă asupra terminologiei latine privind părțile componente ale clădirii comandamentului castrului auxiliare, *ActaMN XXII–XXIII* (1985–1986), 459–467.

- Diaconescu 2005
Al. Diaconescu, *Statuară majoră în Dacia romană*, vol. I–II, Cluj-Napoca (2005).

- Diaconescu 2008
Al. Diaconescu, A Case of Hellenistic Influence on Roman Architecture. Military Headquarters and Civilian Forums, *Ephemeris Napocensis*, XVIII (2008), 57–73

- Domaszewski 1895
A. von Domaszewski, *Die Religion des römischen Heeres*, Trier (1895).

- Driessen 2005
M. Driessen, Monumentality for Roman Nijmegen, *Limes XIX. Proceedings of the XIX th International Congress of Roman Frontier Studies held in Pécs, Hungary, September, 2003*, Pécs (2005), 315–322.

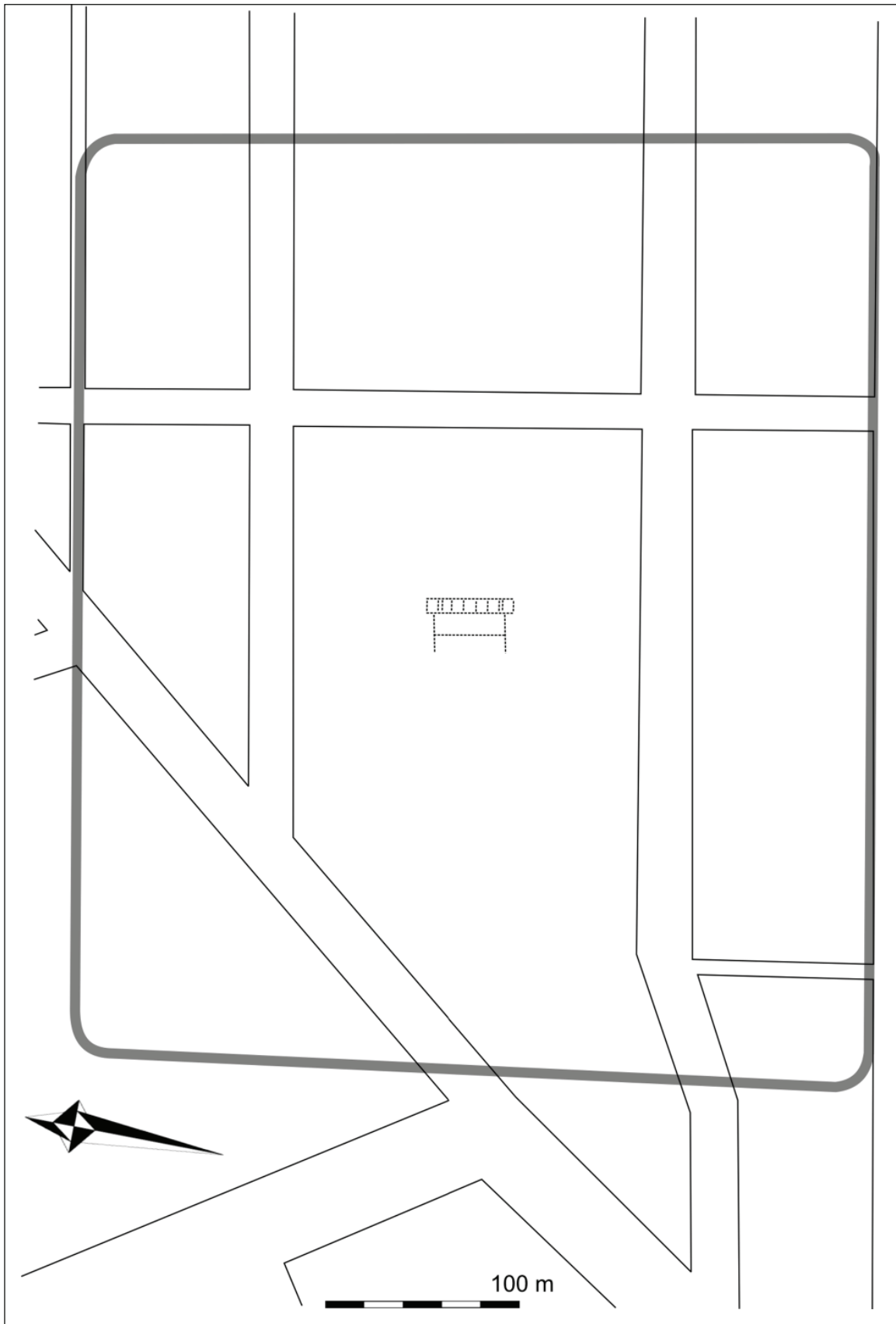
- Étienne et alii 2003
R. Étienne, I. Piso, Al. Diaconescu, Les fouilles du forum vetus de Sarmizegetusa. Rapport général, *ActaMN*, 39–40/I (2002–2003), 59–154.

- Euzennat 1994
M. Euzennat, Principia militares et forums civils, *La ciutat en el món romà (La ciudad en el mundo romano)*, vol. 1, Tarragona (1994), 197–203.

- Evans 1994
Edith Evans, Military Architects and Building Design in Roman Britain, în *Britannia* 25 (1994), 143–164.

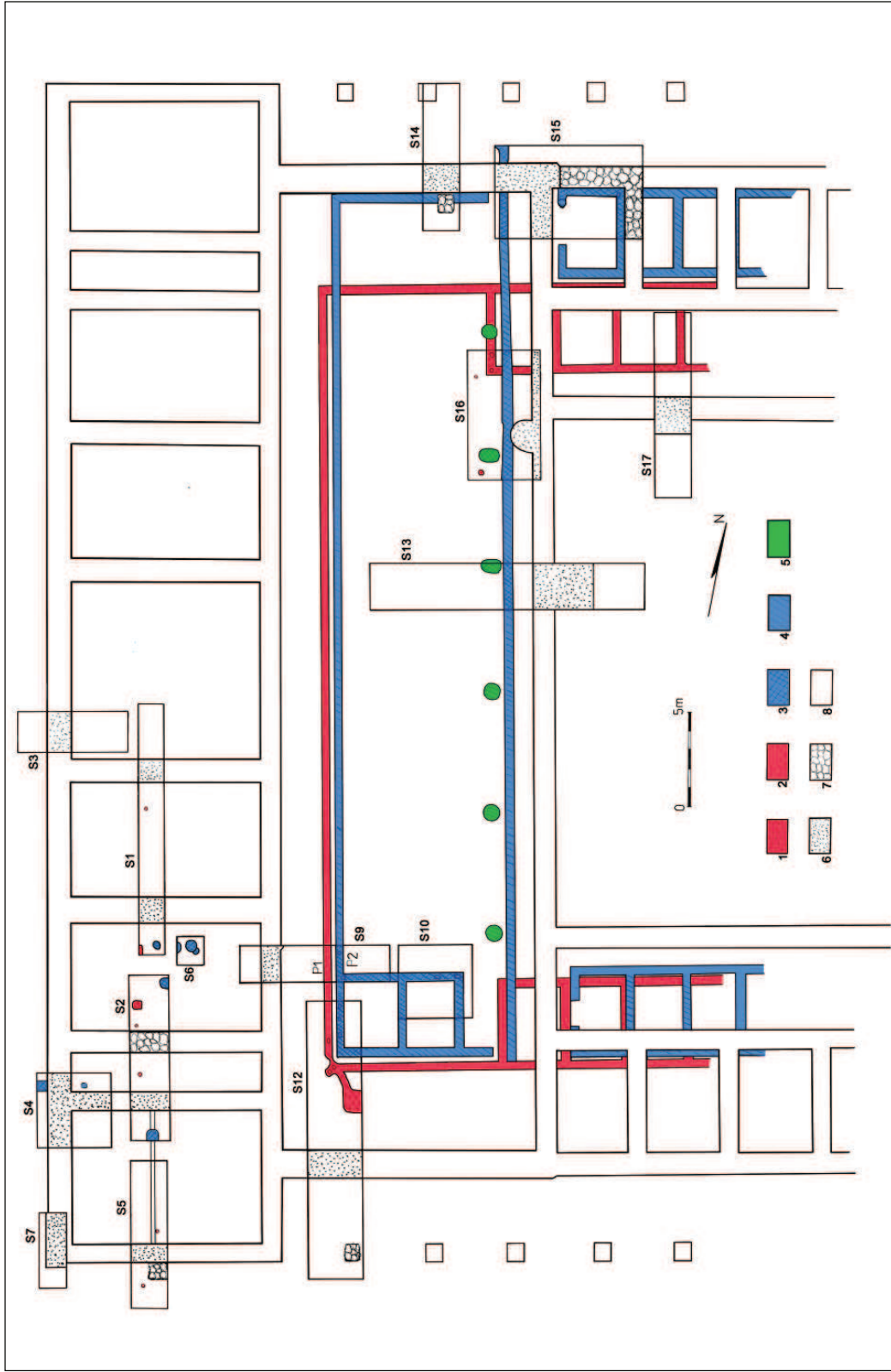
- Fellmann 1958
R. Fellmann, *Die Principia des Legionslagers Vindonissa und das Zentralgebäude der römischen Lager und Kastelle*, Brugg (1958).
- Fellmann 1977
R. Fellmann, Neue Untersuchungen an den Principia des Legionslagers Vindonissa, *Studien zu den Militärgrenzen Roms II. Vorträge des 10. Internationalen Limeskongresses in der Germania Inferior*, Köln – Bonn (1977), 121–130.
- Fellmann 1983
R. Fellmann, *Principia – Stabsgebäude*, Stuttgart (1983).
- Flutur 2000
Al. Flutur, Săpăturile arheologice din castrul Bersobis – campanile din anii 1998–1999, *AnB* (S. N.) VII–VIII (1999–2000), 365–372.
- Flutur 2001
Al. Flutur, Săpăturile arheologice din principia castrului legionar de la Bersobis – 2000–2001, *AnB* (S. N.) IX, 2001 (2002), 131–146.
- Flutur 2003
Al. Flutur, Ștampilele tegulare ale legiunii a IV-a Flavia Felix de la Bersobis, *AnB* (S.N.) X–XI, 2002–2003 (2004), 157–162.
- Flutur 2006
Al. Flutur, Castrul Berzobis din perspectiva cercetărilor recente, *Dacia Augusti Provincia. Crearea provinciei* (Actele simpozionului desfășurat în 13–14 octombrie 2006 la Muzeul Național de Istorie a României), ed. E. S. Teodor – O. Țentea, București (2006), 165–169.
- Frere – Joseph 1974
S.S. Frere, J.K. St. Joseph, The Roman Fortress at Longthorpe, *Britannia*, 5 (1974), 1–129.
- Gawlikowski 1984
M. Gawlikowski, *Les principia de Dioclétien. „Temple des Enseignes”* (Palmyre VIII), Varşovia (1984).
- Goguy – Reddé 1995
R. Goguy, M. Reddé, *Le camp légionnaire de Mirebeau*, Mainz (1995).
- Gregory 1995–1997
S. Gregory, *Roman Military Architecture on the Eastern Frontier*, vol. 1, 2, Amsterdam (1995, 1997).
- Haeckl 1987
Anne E. Haeckl, The Principia of el-Lejjün, *The Roman Frontier in Central Jordan* (Interim Report on the *Limes Arabicus* Project, 1980–1985), ed. S. T. Parker, Part I, BAR I.S. 340 (I), (1987), 203–260.
- Johnson 1987
Ann Johnson, *Römische Kastelle (des 1. und 2. Jahrhunderts n. Chr. in Britannien und in den germanischen Provinzen des Römerreiches)*, Mainz am Rhein, (1987).
- Jones-Gilmour 1980
M. J. Jones, B. J. J. Gilmour, Lincoln, Principia and Forum: A Preliminary Report, *Britannia* 11 (1980), 61–72.
- Lander 1984
J. Lander, *Roman Stone Fortifications. Variation and Change from the First Century A. D. to the Fourth*, BAR, I.S. 206, (1984).
- Medeleț – Flutur 2002
Fl. Medeleț – Al. Flutur, Castrul roman de la Berzovia. Istoricul cercetărilor arheologice, *Patrimonium Banaticum* I, (2002), 95–100.
- Nemeth 2005
E. Nemeth, *Armata în sud-vestul Daciei Romane*, Timișoara (2005).
- Parker 1987
S. T. Parker, Introduction to the Legionary Fortress, *The Roman Frontier in Central Jordan* (Interim Report on the *Limes Arabicus* Project, 1980–1985), ed. S. T. Parker, Part I, BAR I.S. 340 (I), (1987), 183–197.
- Petrikovits 1975
H. von Petrikovits, *Die Innenbauten römischer Legionslager während der Prinzipatszeit*, Opladen (1975).
- Piso 2000
I. Piso, Les légions dans la province de Dacie, *Les légions de Rome sous le Haut Empire*, Actes du Congrès de Lyon (17–19 sept. 1998), Lyon (2000), 205–225.
- Pietsch 1993
M. Pietsch, Die Zentralgebäude des augusteischen Legionslagers von Marktbreit und die Principia von Haltern, *Germania*, 71 (1993), 2, 355–368.
- Pitts-St. Joseph 1985
L. F. Pitts, J. K. St. Joseph, *Inchtuthil. The Roman Legionary Fortress*, London (1985).
- Protase 1967
D. Protase, Legiunea III Flavia la nordul Dunării și apartenența Banatului și Olteniei de vest la provincia Dacia, *ActaMN*, IV (1967), 47–72.
- Protase 1970
D. Protase, La légion IV Flavia au nord du Danube et la première organisation de la Dacie romaine, *Acta of the Fifth Epigraphic Congress 1967*, Oxford (1970), 337–342.
- Protase 2010
D. Protase, Castrul legiunii III Flavia de la Berzovia. Săpăturile arheologice din anii 1965–1968, *AnB* (S.N.), XVIII (2010), 33–62.
- Rakob – Storz 1974
F. Rakob, S. Storz, Die Principia des römischen Legionslagers in Lambaesis, *Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts. Roemische Abteilung*, 81 (1974), 253–280.
- Rakob 2001
F. Rakob, Die Bauphasen des Groma-Gebäudes im Legionslager von Lambaesis, *Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts. Roemische Abteilung*, 108 (2001), 7–40.

- Reddé 2004
M. Reddé, Reflexions critiques sur les chapelles militaires (aedes principiorum), *Journal of Roman Archaeology* 17 (2004), 442–462.
- Reuter 1995
M. Reuter, Zur Inschriftenausstattung römischer Auxiliärstabsgebäude in den nordwestlichen Provinzen Britannien, Germanien, Raetien und Noricum, *SJ* 48 (1995), 26–51.
- Sarnowski 1991
T. Sarnowski, The Headquarters Building of the Legionary Fortress at Novae (Lower Moesia), *Roman Frontier Studies 1989*, Exeter (1991), 303–309.
- Schnurbein 2003
S. von Schnurbein, Augustus in Germania and his new „town” at Waldgirmes east of the Rhine, *Journal of Roman Archaeology* 16 (2003), 93–107.
- Szirmai 1991
K. Szirmai, Neuere Angaben zum westlichen Trakt der Principia in Aquincum aus dem 2–3. Jahrhundert, *Budapest Regisegei*, XXVIII (1991), 107 sqq.

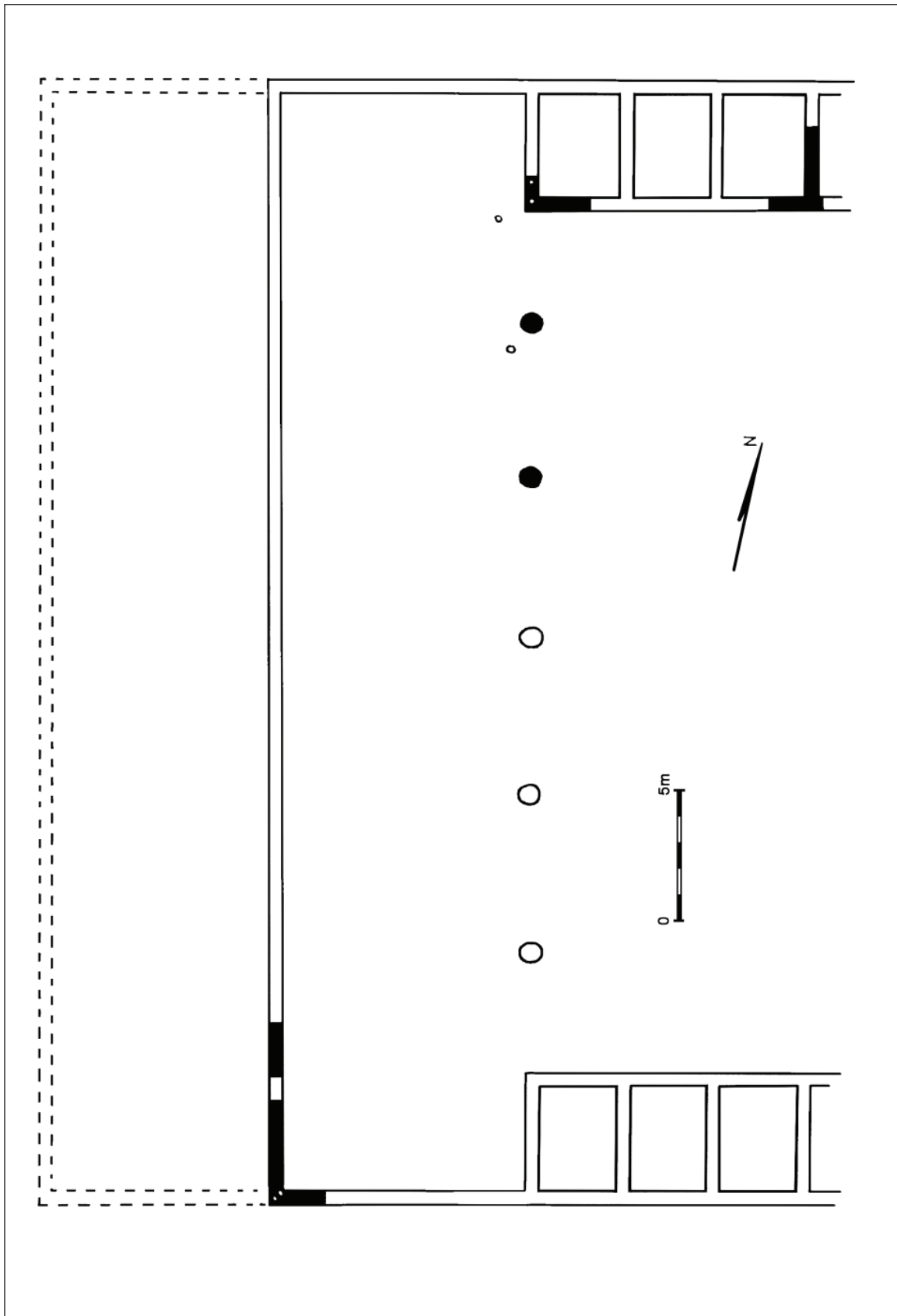

Pl. I. Schiță a castrului de legiune Berzobis după un plan al satului din secolul XIX. Sketch of the legionary fortress at Berzobis according to a village plan of the XIX century.

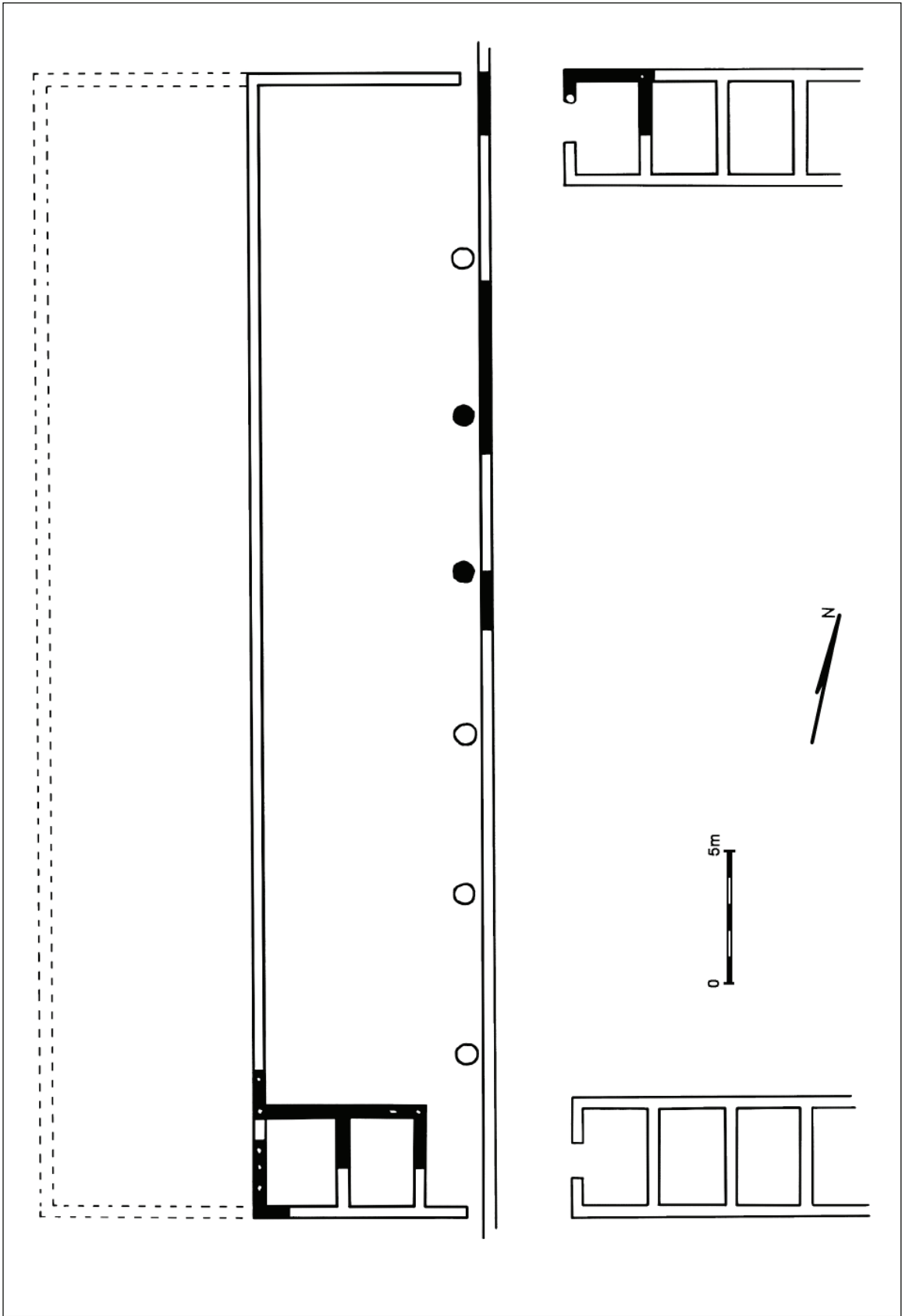

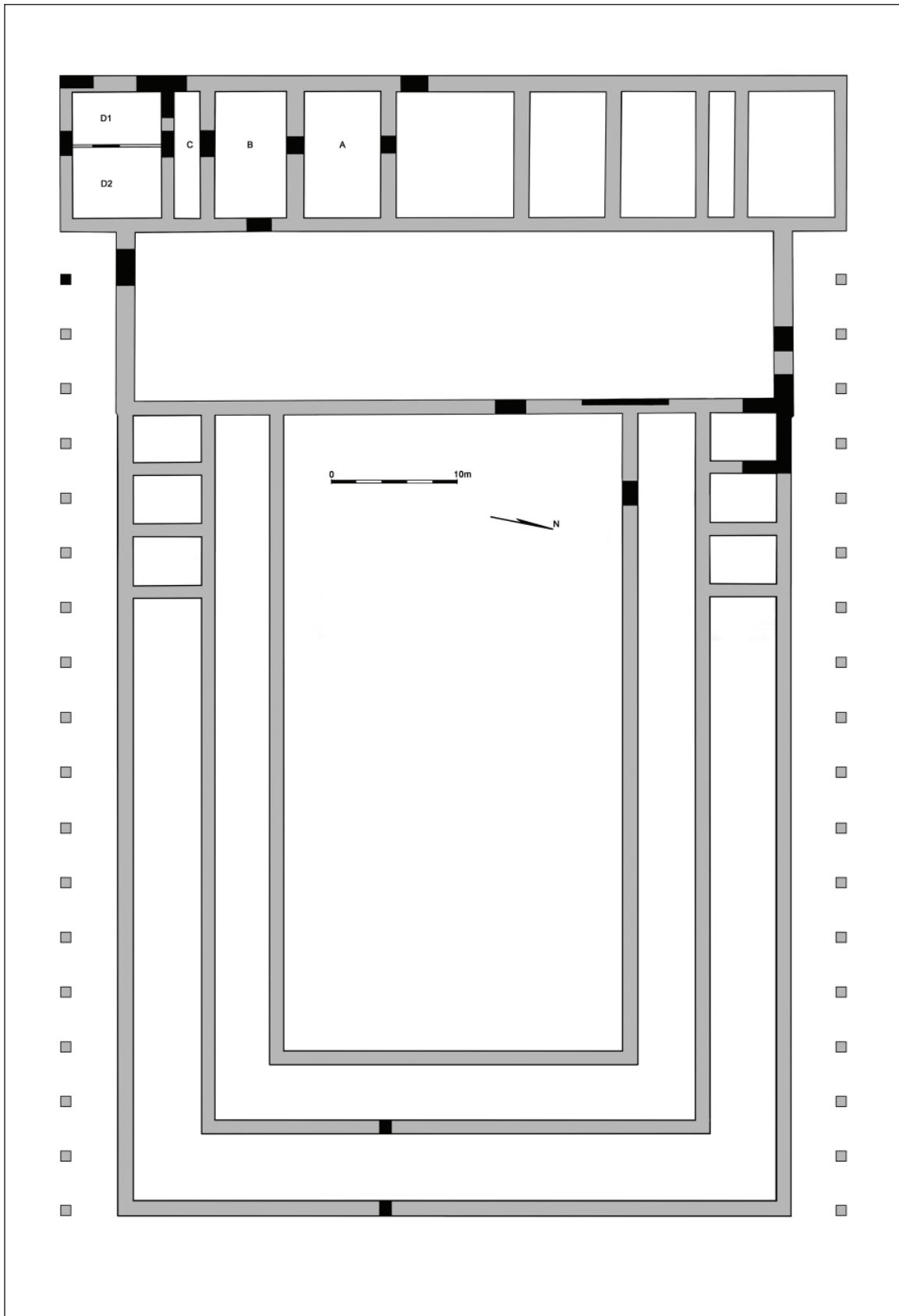
Pl. II. Clădirea comandamentului de la Berzobis, plan general. Headquarters building at Berzobis, general layout. 1. Urme din faza I; phase I prints. 2. Urme presupuse din faza I; supposed phase I prints. 3. Urme din faza II; phase II prints. 4. Urme presupuse din faza II; supposed phase II prints. 5. Faza I și faza II; phase I and phase II. 6. Șanțuri de fundație ale zidurilor de piatră; stone walls foundation trenches. 7. Fundații de piatră păstrate; preserved stone foundations. 8. Structuri de piatră presupuse; supposed stone structures.

Pl. III. Berzobis, comandamentul de lemn, faza I. Berzobis, timber HQ, phase I.

Pl. IV. Berzobis, comandamentul de lemn, faza II. Berzobis, timber HQ, phase II.

Pl. V. Berzobis, comandamentul de piatră. Berzobis, stone HQ.